

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Сахарової Катерини Олександрівни

«Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі», подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

В умовах сучасних соціально-економічних і соціально-політичних перебудов, емоційних та інформаційних навантажень, вимог до адаптаційних можливостей особистості гостро постає проблема насильницької поведінки та системних засобів запобігання її проявам. На перший план виходять питання визначення концептуальних засад, закономірностей і специфіки процесу формування насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, а дослідження соціально-психологічних технологій, що забезпечують успішність процесу її психопрофілактики і корекції є актуальними і затребуваними в часі. Проте, незважаючи на досить широкий спектр робіт у цій проблемній області, слід констатувати їх юридичний, соціологічний, педагогічний профіль і те, що питання насильницької поведінки особистості та розробки концептуальних засад її вивчення потребують ґрунтового наукового аналізу, в першу чергу, в соціально-психологічному вимірі. З огляду на зазначене, дисертаційне дослідження Сахарової К.О. має суспільний та науковий інтерес, й виявляється своєчасною та доцільною науковою працею у галузі соціальної психології та психології соціальної роботи, а актуальність обраної теми дослідження не викликає сумнівів.

Обґрунтованість концепції, наукових положень, висновків і рекомендацій, викладених у дисертації Сахарової К.О. підтверджується запропонованою авторкою логікою проведеного дослідження, що знайшла своє відтворення у меті, завданнях, аналізі наукової літератури та визначенні його теоретико-методологічних засад.

Для досягнення мети дослідження, яка полягала у теоретико-емпіричному визначенні соціально-психологічних основ насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі; розкритті концептуальних та змістовно-процесуальних засад побудови і реалізації інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, дисертанткою був поставлений та вирішений комплекс завдань, що має чітку та науково обґрунтовану конфігурацію. Насамперед, це проведення теоретико-методологічного аналізу підходів до проблеми вивчення насильницької поведінки особистості у науковому просторі; аналіз соціально-психологічного виміру масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму; наведення концептуального соціально-психологічного обґрунтування дослідження насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі; визначення соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі; розробка та запровадження інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі; розкриття складових ефективної реалізації інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

У першому розділі «Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми насильницької поведінки особистості» авторкою показано, що інтерпретаційний потенціал концепту насильницької поведінки особистості визначається фокусом дослідницької парадигми і є міждисциплінарним, що дозволяє розглядати його як комплексне явище. Дослідницею з'ясовано, що досліджуване питання розроблялося в філософії, соціології, психології, педагогіці, юриспруденції та показано, що кожна з цих наук спирається на свої принципи, категорії, традиції і використовує власні методи дослідження, що проводяться з цієї проблеми. Ці дослідження доповнюють і взаємно збагачують одне одного. Так, психологічний підхід пояснює насильницьку

поведінку та насильницькі дії через індивідуально-особистісні особливості: фрустрацію, внутрішні конфлікти, психічні травми, акцентуації характеру тощо; соціологічний підхід акцентує увагу на соціальних чинниках: кризових явищах у суспільстві, маргіналізації, нерівності, деструктивних субкультурах; педагогічний підхід розглядає насильницьку поведінку в контексті виховання та соціалізації, особливо серед дітей та підлітків, як результат дефіциту позитивних моделей поведінки; кримінологічний підхід визначає насильницьку поведінку як злочинну діяльність, що регулюється правом і підлягає юридичній відповідальності.

Авторкою наголошено, що предметно-ціннісні, феноменологічні, діяльнісні, філософсько-антропологічні, етносоціологічні пояснювальні парадигми неминуче стикаються з колом питань щодо насильницької поведінки, а аналіз наукової літератури дає підстави для формування широкого спектра понять, пов'язаних з цим конструктом: агресія, примус, тортури, тероризм, анексія, репресії, експлуатація тощо. Підкреслено, що така лексична розгалуженість вказує на глибоку інтеграцію феномену насильницької поведінки в культуру, суспільну свідомість і міжособистісні взаємодії.

Оцінюючи викладений у теоретичному розділі матеріал зазначимо, що обґрунтування висунутих положень було здійснено з належною послідовністю та доказовістю. Цьому сприяла чітка структурованість дисертації Сахарової К.О. загалом, її окремих розділів і підрозділів, зокрема.

У другому розділі «Концептуалізація проблеми дослідження насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» дисертанткою проаналізовано соціально-психологічний вимір масової травматизації у дискурсі проявів насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. Авторкою показано, що такий вимір включає ефект «соціальної заразливості агресії», коли агресивна поведінка стає нормалізованою у межах соціального середовища. Зазначено, що в умовах збройного конфлікту насильство може набувати масового та інституційно

санкціонованого характеру, коли знижуються бар'єри для використання агресії у вирішенні різного роду конфліктів, спостерігаються агресивні моделі поведінки і відбувається їх засвоєння як прийнятних сценаріїв реагування на перепони та загрози. Водночас авторкою підкреслено, що цей механізм не є детерміністичним. Дослідження резильєнтності переконують у тому, що навіть за умов жорстокої травматизації значна частина осіб не лише зберігає, а й зміцнює просоціальну орієнтацію, а феномен посттравматичного зростання, описаний через такі виміри, як розвиток особистісної сили, відкриття нових можливостей, поглиблення стосунків, зміна пріоритетів і поглиблення духовності, свідчить про те, що пережите страждання може стати поштовхом до поглиблення емпатії, альтруїзму і соціальної відповідальності. На мезорівні аналогічні процеси проявляються у зміцненні солідарності, розширенні альтруїстичної діяльності, поглибленні відчуття спільної ідентичності і мети. Наразі цей феномен знаходить вираження у масовому волонтерстві, міцній суспільній солідарності та ідентитарній консолідації.

Дисертанткою узагальнено, що радикалізація суспільного мислення в умовах колективної травми є не гіпотетичним сценарієм, а процесом із задокументованою психологічною логікою. Когнітивне спрощення, що є функціонально виправданим у бойовому контексті, де швидке розрізнення «свій/ворог» підвищує шанси на виживання, несе реальний ризик перенесення у мирне соціальне середовище, де та сама логіка стає джерелом нової несправедливості. Цілеспрямовані інформаційно-психологічні операції зовнішніх акторів цей ефект посилюють і роблять те саме через реальні суперечності, а не через вигадані. Відрізнити органічну суспільну напругу від штучно підсиленої складно – в цьому й полягає ефективність такого впливу.

У третьому розділі «Емпіричне вивчення соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» Сахаровою К.О. визначено соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки та аналіз тригерів її

прояву і гальмування; визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; дослідження проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі та аналіз особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнення соціально-психологічних чинників насильницької поведінки у трансформаційному соціумі за рівнями впливу (індивідуальним, сімейним, міжособистісним, шкільним/освітнім, культурним/ціннісним, суспільним/соціальним, а також на рівні громади).

Авторкою слушно підкреслено, що досліджувані, які одночасно переживають екзистенційну загрозу, хронічну невизначеність, накопичену скорботу і атаку на культурну ідентичність, мають психологічні ресурси, що можуть виснажувати з кількох напрямків паралельно і в цьому полягає їх сумарна руйнівна сила, яка може провокувати різні форми насильницької поведінки. Саме ця одночасність пояснює, чому навіть респонденти з високою особистісною стійкістю і сильними соціальними зв'язками можуть демонструвати підвищену агресивність, знижену здатність до емпатії, спрощення соціальних оцінок, зростання нетерпимості до «чужого». Це не є моральним занепадом – це є передбачуваною реакцією психіки, що функціонує в умовах, для яких вона еволюційно і психологічно не була розрахована на тривале перебування. Наголошено, що соціально-психологічними чинниками посттравматичного зростання є якість соціальної підтримки і взаємодії, наявність надійних лідерів і ненасильницьких наративів, доступ до соціально-психологічної допомоги і ефективне функціонування соціальних інститутів, що потребує цілеспрямованих зусиль.

У четвертому розділі «Соціально-психологічні основи оптимізації процесу запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» дисертанткою розроблено та запроваджено інтегровану соціально-психологічну систему запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, засновану на принципах

диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування, яку становили діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формульвальний) та моніторинговий блоки, з залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік (як-от технік опанування власної агресії та управління емоціями; розвитку асертивності та навичок ненасильницького спілкування; формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища тощо), які впливають на формування і розвиток адаптивного потенціалу особистості, її ціннісних орієнтацій, емоційної компетентності і дозволяють сформувати готовність до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію, самоудосконалення у напрямку ненасильницької поведінки, що є емпірично підтвердженим.

Ефективна реалізація інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі за свідченням авторки не може бути зведена до набору окремих заходів і вимагає роботи на кількох рівнях одночасно. На рівні соціального середовища – формування культури, де свідки насильства мають і навички, і соціальний дозвіл втручатися. На рівні організації – перехід від авторитарних моделей управління, що відтворюють ієрархічне домінування, до партнерських, де зворотний зв'язок знизу вгору є нормою, а не загрозою. На рівні цифрового простору – висока медіа грамотність, як практична навичка розпізнавання маніпуляції, анонімної агресії і механізмів радикалізації. На рівні права – чітке і послідовне регулювання, що визнає соціально-психологічну шкоду реальною і такою, яка підлягає дієвому захисту.

В цілому слід констатувати, що структура дисертації достатньо продумана, має чітку логіку викладу наукового матеріалу та добре компонована. Теоретична обґрунтованість, використання чисельних наукових джерел (600 найменувань, з них 308 – іноземними мовами) та різноманітних

методів дослідження зумовили вагому наукову новизну отриманих Сахаровою К.О. результатів, теоретичну й практичну значущість роботи.

Напрямок дослідження відповідає науковими програмами та темами кафедри філософії і педагогіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» «Людина та суспільство у вимірах соціокультурної трансформації» (номер державної реєстрації 0122U002489), «Соціально-філософські виміри інформаційної цивілізації» (номер державної реєстрації 0125U000406) та кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти професіоналізації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства».

Одержані наукові результати мають достатньо аргументований характер і відрізняються достовірністю. Це підтверджується повнотою аналізу значної кількості спеціальної літератури, обґрунтованістю вихідних теоретико-методологічних положень, використанням надійних і валідних діагностичних методик, репрезентативністю вибірки і коректним застосуванням методів математичної статистики, що забезпечило надійність й вірогідність отриманих результатів дослідження. Реалізація мети й завдань дослідження здійснювалася шляхом комплексного використання загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання.

Наукова новизна, теоретичне та практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що в комплексі вони вирішують актуальне наукове завдання щодо визначення соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Результати дослідження Сахарової К.О. можуть бути рекомендовані до впровадження у закладах освіти, консультаційних сімейних центрах, центрах соціально-психологічної адаптації, центрах психосоціальної допомоги з метою підвищення ефективності процесу соціально-психологічного

забезпечення протидії насильницькій поведінці особистості у трансформаційному соціумі.

Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено в 63 публікаціях авторки, з яких 1 одноосібна монографія, 4 розділи у колективних монографіях, 1 навчальний посібник, 30 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 2 статті – у наукометричній базі Scopus, 4 статті – у наукометричній базі Web of Science Core Collection); 27 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

У дисертаційному дослідженні не виявлено академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

В цілому представлена до захисту дисертаційна робота є завершеним, обґрунтованим дослідженням, яке виконане на високому теоретико-методологічному рівні.

Водночас, вважаємо за потрібне зробити деякі зауваження та пропозиції.

1. Більш поглибленої уваги у контексті мобінгу потребує, на нашу думку, феномен віктимності, як сукупності особистісних, поведінкових та соціальних характеристик, що підвищують ймовірність того, що людина на робочому місці стане жертвою насильства або переслідування, адже саме концепція віктимності – це аналітичний інструмент для розуміння відповідних закономірностей. При цьому при розкритті інших форм насильницької поведінки цей феномен висвітлюється авторкою з належною повнотою.

2. У тексті дисертації бракує узагальнення соціально-психологічних механізмів, якими підтримується відтворення ситуації булінгу.

3. Віддаючи належне ґрунтовному опису концептуальних засад побудови інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, варто було б ширше представити розробки тренінгових занять, враховуючи їх важливий для психологічної науки зміст.

4. Вважаємо недостатнім подання авторкою перспектив подальшого дослідження, зокрема у напрямку конкретизації умов трансформаційного

соціуму щодо психопрофілактики і подолання проявів насильницької поведінки, в тому числі із застосуванням запропонованої нею моделі триярусного захисного середовища.

При цьому висловлені зауваження та пропозиції здебільшого мають рекомендаційний характер. Вони не знижують загальної високої оцінки наукової роботи, яка є цілісним, закінченим дослідженням достатньо важливої та актуальної проблеми соціальної психології та психології соціальної роботи.

Реферат Сахарової К.О. відповідає основному змісту дисертації. Наведені в рефераті наукові положення, висновки й рекомендації розкриті та обґрунтовані у тексті дисертації.

Отже, дисертація Сахарової К.О. «Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» виконана на високому теоретико-методологічному рівні, є самостійним, логічним, завершеним дослідженням та відповідає вимогам пп. 7, 8, 9 «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17.11.2021 р., а її авторка, Сахарова Катерина Олександрівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук (доктора наук) зі спеціальності 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, доцент,

професор кафедри загальної та

соціальної психології Дніпровського

національного університету імені Олеся Гончара

[Підпис] **В.В. Корнієнко**

